

ישראל

מחקרים בלשון לזכרו של ישראל ייבין

בעריכת

רפאל יצחק (זינגר) זר
יוסף עופר

ירושלים תשע"א
מפעל המקרא של האוניברסיטה העברית בירושלים

תוכן העניינים

י	רשימת המשתתפים בכרך וכתובותיהם
יא	עם הספר
יג	תולדות חייו של ישראל ייבין
יז	רשימת הפרסומים של פרופ' ישראל ייבין

שער ראשון: מסורה, ניקוד וטעמים

	מן המסורה אל הדקדוק:	אילן אלדר
3	כללי הניקוד של ספר "הוריית הקורא"	
21	הגעה וקביעת סוג הקמץ – מחלוקת מדקדקי ספרד	חנן אריאל
45	מסורה ודקדוק	מרדכי ברויאר (ז"ל)
53	ושוב למקראות שאין להם הכרע	יוחנן ברויאר
65	הניקודים הסוריים ושיטותיהם	גדעון גולדנברג
79	כיוונים ומגמות בחקר המסורה	רפאל יצחק (זינגר) ז"ר
	ענייני מסורה אצל הקרא הביזנטי אהרן בן יוסף:	לובה רחל חרל"פ
91	לבחינת עמדתו בסוגיית הכתיב והקרי	
113	פיסוק טעמים בהקדמת האגרון לרב סעדיה גאון	רחל חייטין-משיח
129	כתביד עתיק של ספרי כתובים בניקוד בבלי	יוסף עופר
	כתביד של התורה מבוכרה מסוף המאה הט"ו	יצחק ש' פנקובר
155	(עם נספח על כ"י ז'נבה, גניזה 99)	
	מסורות הכתיבה של שירת הים בכתבייד	יוסי פרץ
179	אשכנזיים מקראיים מימי הביניים	
	פיסוק טעמים המשתבש בקריאה המנוגנת הרווחת:	שמחה קוגוט
205	דיסהרמוניה בין הכוונה לבין הביצוע והשלכות פרשניות	
235	צורות הפסק בטעמים משרתים	א' ג'ון רוול
	בחינה מחודשת של המתאם בהתפתחות	רונית שושני
251	מערכות הניקוד וטעמי המקרא במסורת הבבלית	

שער שני: לשון המקרא ונוסח

271	האם המחזורת איננה תופעה עברית?	עוזי אורנן
279	קטן וקטן במקרא ובמשנה ובחיבורים שביניהם בזמן לבירור דרכו הפרשנית של רש"י בביאור הביטוי "ויחלטו הממנו" (מלכים א כ 33)	משה בראשר לאה הימלפרב
297	התרגומים הארמיים, הפשיטתא, והוולגטה למקרא	עמנואל טוב
319	למול נוסח המסורה	

335	על ניקוד הצורה תְּעַבְדֶּם בעשרת הדיברות "מכנף הארץ זְמַרְתָּ שמענו": מסורות מתנגשות	יאן יוסטן נועם מזרחי
341	בלשון המקרא בראי הבלשנות ההיסטורית וַיִּנָּהוּ כל בית ישראל אחרי ה' (שמואל א ז 2):	אלכסנדר רופא
355	האגרון המקראי לאור הביקורת הספרותית-ההיסטורית	

שער שלישי: לשון הפיוט

	פעלים דנומנטיביים: מן הפיוט הקדום לשירה העברית בספרד	שולמית אליצור
365	מהלכים בתפיסת השורש גזרות הפועל בפיוטי שמואל השלישי בר הושענא	יוסף יהלום
409	ענייני דקדוק בפיוטי הושענא על פי סידור ר' שבתי סופר	חיים א' כהן
421	דרכי חידושי לשון אצל הפייטנים מדרום איטליה	מיכאל ריז'יק
435	כמה קווי יסוד בתורת הצורות של לשון הפיוט הקלסי	מיכאל רנד
455		

ix
xi
xvii
xxxiv

עם הספר (באנגלית)
תולדות חייו של ישראל ייבין (באנגלית)
תקצירים (באנגלית)
קיצורים כלליים

כתבי־יד עתיק של ספרי כתובים בניקוד בבלי

יוסף עופר

א. הקדמה

מסורת הלשון העברית שנהגה בבבל הייתה שונה במידה רבה מאחותה הטברנית, ואף נוסח המקרא שנהג בבבל היה שונה במקומות רבים מן הנוסח הטברני. כתבי־יד מקראיים בניקוד בבלי שרדו בגניזה הקהירית ובאוספים שונים בעולם, אולם רק מיעוטם מייצגים את השלב הקדום של מסורת הלשון הבבלית, הנקרא "בבלי עתיק". רוב כתבי־היד שייכים לרבדים המכונים "בבלי בינוני" ו"בבלי צעיר", והם הושפעו מן המסורת הטברנית, ואיבדו מעט או הרבה את הצביון הבבלי המקורי שלהם.

מורי פרופ' ישראל ייבין ז"ל חקר את כתבי־היד השונים וסיווג אותם לפי המידה שהם שומרים על תכונות הלשון הקדומות. בספרו הגדול על הניקוד הבבלי תיאר למעלה מ־300 "כתבי־יד" מקראיים בניקוד פשוט ובניקוד מורכב, אך רק מיעוטם זכו לסיווג "בבלי עתיק". לאמתו של דבר, קשה לכנות אותם "כתבי־יד", כי ברוב המקרים מדובר בשרידים בלבד: קרעים של דף אחד או שניים, ורק לעתים נדירות למעלה מעשרה דפים.¹

* על עיקרי העניינים הכלולים במאמר זה הרציתי ביום י"ב באב תשס"ט (2 באוגוסט 2009) בקונגרס העשרים ואחד של הארגון הבינלאומי לחקר המסורה (IOMS) שהתקיים בירושלים במסגרת הקונגרס העולמי החמישה־עשר למדעי היהדות. תודתי לרונית שושני שקראה את המאמר והעירה לי כמה הערות חשובות.

1 ראו ישראל ייבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, ירושלים תשמ"ה (להלן: "ייבין"). "כתבי היד" שהוא מתבסס עליהם תוארו בעמ' 99–194. לדברי ייבין (בעמ' 92) רוב המקורות האלה הם קטעי גניזה, והגדול שבהם הוא בן 25 דפים. מחוץ לגניזה שרדו רק שני כתבי־יד בניקוד בבלי עתיק: כ"י ברלין של הכתובים וכ"י הספרא וטיקן 66 (שאינו כתבי־יד מקראי). אם נתמקד בספרי כתובים שניקודם "בבלי עתיק" (על פי הגדרתו של ייבין, עמ' 92), נמצא כי מלבד כ"י ברלין שרדו חמישה "כתבי־יד" מן הגניזה הכוללים בין חמישה לעשרה דפים (אג2, אג4, אג11, אג98, אג53). בשאר "כתבי־היד" שרדו פחות מחמישה דפים.

יוסף עופר

רק כתב־יד מקראי אחד בניקוד עתיק שרד יפה, ונותרו בו 101 דפים. זהו כתב־יד ברלין Or. Qu. 680, שתואר בידי פאול קאלה (סימנו אצל ייבין: אג1).² כתב־היד הזה שיקף ביסודו מסורת לשון עתיקה, אולם קיימת בעיה קשה בשימוש בו: סימני הניקוד שלו תוקנו בתקופה מאוחרת יותר, והותאמו למסורת לשון הקרובה יותר למסורת הטברנית. אומר ייבין:

דא עקא, לא תמיד אפשר לדעת את הנוסח המקורי, ובמקומות מרובים אינו ודאי. [...] לפי שנוסחו המקורי של כתב־היד אינו ודאי, העדפתי בדרך כלל עדות אחרת בע (=מסוג בבלי עתיק) על פני עדותו של כתב־יד זה (עמ' 150).

והנה התגלה לאחרונה כתב־יד של ספרי הכתובים בניקוד בבלי עתיק, שהשתמר בצורה מופלאה במשך למעלה מאלף שנים. כתב־היד הזה מחזיק 45 דפי קלף שלמים, וספרי איוב ומשלי באים בו כמעט בשלמותם. האותיות, סימני הניקוד והטעמים והערות המסורה נשתמרו היטב, וניתנים לקריאה כמעט בכל מקום. כתב־היד נמסר לידי לבדיקה, ועתה נמצא בידי תצלום משובח שלו. בהתאם לשיטת הסימון שקבע ייבין (עמ' 96), אני מציע לקבוע לכתב־היד הזה את הסימון **אג120**.

גם כתב־היד הזה "שופץ" בתקופה מאוחרת והותאם למסורת לשון הקרובה יותר למסורת הטברנית. אלא שהשיפוץ נעשה באופן שונה: סימני הניקוד והטעמים הבבליים לא נמחקו, והנקדן הוסיף עליהם סימני ניקוד וטעמים טברניים. התוצאה היא כתב־יד עמוס ביותר בסימנים המלווים את האותיות: בין השיטות ניתן למצוא כמעט בערבוביה סימני ניקוד בבלי (מעל השורה) וניקוד טברני (מעל השורה ומתחתיה), טעמי מקרא בבליים (מעל השורה) וטברניים (מעל השורה ומתחתיה), ואף געיות. ועל כל אלה נוספו גם הערות מסורה בבלית הכתובות בין השורות באותיות זעירות. קריאתם והבנתם של כל הסימנים האלה אינה פשוטה, אולם המומחה המתבונן בהם יכול כמעט תמיד להבין היטב את משמעותו של כל אחד מהם. ועוד ארחיב בהמשך על היחס בין שתי הידיים בכתב־היד.

במאמר זה אדון תחילה במעמדו הכללי של כתב־היד: מבנהו, זמנו ומקומו והיחס בין שני הנקדנים והמסרנים שיצרוהו. אחר כך אעבור לתיאור נוסחו של

P. Kahle, *Der masoretische text des Alten Testaments nach der überlieferung der babylonischen Juden*, Leipzig 1902

כתב-יד עתיק של ספרי כתובים בניקוד בבלי

כתב-היד מצדדים שונים: נוסח האותיות, הניקוד ומסורת הלשון המשתקפת בו, טעמי המקרא והמסורה.

ב. תיאור כללי של כתב-היד

להלן תיאור דפי כתב-היד והטקסט הכלול בהם. כאמור, בכתב-היד 45 דפים.³ בכל עמוד טור אחד בלבד, והוא בן 21 שורות.

- 1 ע"א – 24 ע"ב באמצע: איוב ו 13 ("האם אין עזרתי ב") עד סוף הספר.
24 ע"ב באמצע – 41 ע"ב: משלי א 1 – כד 12 ("לאדם כפעלו").⁴
<חסר דף אחד: משלי כד 13 – כה 15 (37 פסוקים, 6 רווחי פרשה).
42 ע"א – 42 ע"ב: משלי כה 16 – כו 28 ("דבש מצאת" – "יעשה מדחה").
<חסרים שלושה דפים: משלי כז 1 – ל 27: 109 פסוקים (כמה מהם ארוכים) ו-10 רווחי פרשה.
43 ע"א – 43 ע"ב: משלי ל 28 – לא 31 ("שממית בידיים" – "בשערים מעשיה").
44 ע"א – 45 ע"ב: קהלת א 1 – ג 16 ("דברי קהלת" – "ומקום הצדק").

לא נמצאו עד כה כתבי-יד בניקוד בבלי הכוללים יותר מאחת מחטיבות המקרא, ועל כן השערה סבירה היא שכתב-היד שלנו החזיק בעת כתיבתו את כל ספרי הכתובים (אך לא יותר מכך). אם אמנם כך, ניתן לשער כמה דפים אבדו בתחילתו ובסופו, ולהגיע למסקנה שהיו בו למעלה ממאתיים וחמישים דפים. מה ששרד הוא אפוא כחמישית או כשישית מן ההיקף המקורי.⁵

3 דפים 1–44 שלמים. דף 45 קרוע לשני קרעים, והשליש האמצעי של הדף חסר.
4 בשלב הראשוני של הטיפול בכתב-היד מוספרו הדפים באופן שגוי, שלא על פי סדרם (דפים 35–36 הונחו בטעות לפני דפים 27–34). המספור השגוי משתקף גם בתצלום שברשותי.
5 את ספרי איוב ומשלי, שנכתבו בכתב-היד בטור אחד בעמוד שבאמצעו רווחים, השוויתי למהדורת התנ"ך "כתר ירושלים" המעומדת באופן דומה. הטקסט שנשתמר מספר איוב (ו 13 עד סוף הספר) תופס ב"כתר ירושלים" 32.5 עמודים, וספר משלי – 32.5 עמודים. 65 העמודים האלה מקבילים ל-47 דפים בכתב-היד (43 קיימים ועוד ארבעה חסרים). מתקבל אפוא יחס של 0.723 דפים בכתב-היד לעמוד ב"כתר ירושלים". מגילת קהלת, שנכתבה בכתב-היד בכתובה רצופה בטור אחד, השוותה למהדורת התנ"ך בהוצאת "חורב", המסודרת באופן דומה. 2 הדפים שנשתמרו ממגילת קהלת (א 1 – ג 16) תופסים 3.15 עמודים במהדורה זו, ומתקבל היחס של 0.635 דפים בכתב-היד לעמוד במהדורת "חורב". על יסוד החישובים האלה, ניתן להעריך כי מגילת רות, שעמדה בראש הכתובים לפי הסדר שנהג בבבל,

יוסף עופר

סדר הספרים בכתב־היד הוא איוב-משלי-קהלת. הסדר הזה הוא הסדר הבבלי, המצוי בכתב־ייד בבליים ומשתקף במסורה הבבלית. זהו הסדר שנמסר בברייתא המפורסמת המובאת בתלמוד הבבלי (בבא בתרא יד ע"ב), שהיא כמסתבר ברייתא בבלי⁶. סדר הספרים הבבלי משתקף גם בהערות המסורה שבכתב־היד, כגון בהערת המסורה הגדולה לקהלת ב 6 – שבה מגילת קהלת קודמת לשיר השירים: "בְּרִכּוֹת בְּ דָק: עֲשִׂיתִי (קהלת ב 6) בחשבון (שיר השירים ז 5)".⁷

ג. מבנה הקונטרסים

כתב־היד נבדק מבחינה פליאוגרפית בידי מומחים מן הספרייה הלאומית בירושלים. עיינתי בתיאוריהם של שלמה צוקר ובנימין ריצ'לר מן הספרייה הלאומית בירושלים, וקיבלתי את רשותם להביא פה את ממצאיהם.

והמחזיקה 5 עמודים במהדורת "חורב", נכתבה ב־3.2 דפים. ספר תהלים, המחזיק 93 עמודים ב"כתר ירושלים", ותחילת ספר איוב (א 1 – 12 ו) המחזיקה 4.5 עמודים, נכתבו ב־70.5 דפים. כיוון שהדפים הראשונים ששרדו בכתב־היד הם שלושת הדפים האחרונים בקונטרס, והקונטרסים הם בני 10 דפים כל אחד, ניתן לשער שדפים אלה שייכים לקונטרס השמיני של כתב־היד. בדרך כלל העמוד הראשון בכתב־היד נותר חלק (כדי למנוע פגיעה בטקסט עקב חשיפתו). העמוד הזה, יחד עם רות, תהילים ותחילת איוב, מצטרפים יחדיו ל־74.2 דפים (במקום 77), ועל כן יש להניח שהיו בראש כתב־היד שלושה דפים ובהם רשימות מסורה. ואלה הספרים שאבדו מסוף כתב־היד, ושיעור כתיבתם במהדורת "חורב": שאר קהלת (8.2 עמודים); שיר השירים (5.3 עמודים); איכה (7.4 עמודים); דניאל (24 עמודים); אסתר (12.7 עמודים); עזרא (41.5 עמודים); דברי הימים (104 עמודים); שורות הרווח שבין הספרים מצטרפות לעמוד אחד. בסך הכול תופסים חלקי המקרא האלה 204 עמודים במהדורת "חורב", ולפי היחס הנזכר לעיל – הם נכתבו בכתב־היד ב־129.5 דפים. 4 דפים השלימו את הקונטרס האחרון שבידינו, והשאר השתייכו ל־13 קונטרסים נוספים. אפשר שגם בסופו של כתב־היד היו דפי מסורה, ואולי השלימו את הקונטרס האחרון בכתב־היד לעשרה דפים. אפשר לשער אפוא כי כתב־היד השלם כִּלְל 256 דפים (77 + 49 + 130), או 260 דפים אם דאגו להשלמת הקונטרס האחרון בדפי מסורה.

⁶ על סדר הספרים בבבל ראו עופר, המסורה הבבלית, עמ' 124–125.

⁷ בהערות מסורה רבות באים הפסוקים מדברי הימים בסוף ספרי הכתובים, כגון: תשמור ד' של (איוב יג 27); ישיש ב' דק (איוב טו 10); ויוכח ב' דק (איוב טז 21); תתם (איוב כב 3); אליהו ד' חס אלף בע' (איוב לב 4); ויריעו ב' של בכתי (איוב לח 7) ועוד. במקרה אחד הסדר הפוך, ופסוק מדברי הימים בא לפני פסוק באיוב: בְּעֵבֵי ב' דק (איוב טו 26).

כתב-יד עתיק של ספרי כתובים בניקוד בבלי

בקודיקולוגיה של כתב-היד יש תערובת של מאפיינים מזרחיים ו"מערביים" (של ספרד והמגרב):

הקלף נראה אופייני לספרד והמגרב – יש בו הבדל בולט במראה: צד השיער מחוספס וגונו צהבהב-חום, ואילו צד הבשר הוא בהיר וחלק. הוא שונה מן הקלף המזרחי, שהוא בהיר יותר, ואין בו הבדל בולט כל כך בין שני צדדיו. על פי ההבדל הזה בין שני צדי הקלף ניתן לשחזר את הקונטרסים, אף על פי שהם התפרדו לדפים בודדים. כנהוג במזרח, כל קונטרס מורכב מחמישה גליונות, כלומר עשרה דפים. אולם סידור הגליונות הוא חריג. ברוב כתבי-היד מתקיים הכלל שניסח גריגורי⁸ בשלהי המאה הי"ט: הגליונות מסודרים לסירוגין, וכתוצאה מכך כל מפתח חושף שני עמודים תואמים: צד בשר מול צד בשר או צד שיער מול צד שיער. על פי העיקרון הזה הורכבו רוב הספרים, כגון כתר ארם צובה שבו ניכר הדבר במיוחד. אבל כתב-היד שלפנינו אינו בנוי בהתאם לכלל הזה, אלא הגליונות סודרו באופן אחיד, כשצד שיער פונה כלפי חוץ וצד בשר כלפי פנים. כתוצאה מכך רוב המפתחים הם שיער מול בשר או בשר מול שיער, ורק באמצע הקונטרס בא מפתח של בשר מול בשר, ובמעבר בין הקונטרסים שיער מול שיער.⁹

G.R. Gregory, "Les cahiers des manuscrits grecs", *Compte-rendus de* 8
:*Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 1885, p. 264–265
Malachi Beit-Arié, *Hebrew Codicology*, The Israel Academy of Sciences and
Humanities, Jerusalem 1981, p. 41

9 להלן שחזור מפורט של הקונטרסים בחלקים ששרדו מכתב-היד:

עמוד א הוא צד בשר	3 – 2 – 1	סוף קונטרס א:
שיער	8 – 7 – 6 – 5 – 4	קונטרס ב:
בשר	13 – 12 – 11 – 10 – 9	
שיער	18 – 17 – 16 – 15 – 14	קונטרס ג:
בשר	23 – 22 – 21 – 20 – 19	
שיער	28 – 27 – 26 – 25 – 24	קונטרס ד:
בשר	33 – 32 – 31 – 30 – 29	
שיער	38 – 37 – 36 – 35 – 34	קונטרס ה:
בשר	42 – [א] – 41 – 40 – 39	
שיער	44 – 43 – [ד] – [ג] – [ב]	קונטרס ו:
בשר	45	

לדברי צוקר, "במפתחים של קצת מן הגליונות הפנימיים של קונטרסים מצויים סימני אמצע קונטרס, בצורת כתם דיו קטן: בפינה הימנית התחתונה של עמוד 8 ובפינה הימנית התחתונה של עמוד 9א; בשוליים העליונים של 18ב ושל 19א (וגם שני כתמים בפינה

יוסף עופר

מרדכי גלצר¹⁰ ציין כי מצא את הסידור החריג הזה בתשעה כתבי־יד בבליים של מקרא, ובהם כתבי־יד של כתובים, שנכתב בפרס בשנת 904, והוא כתב־היד המקראי המתוארך הקדום ביותר שאין פקפוק בתאריך המופיע בו. כמו כן מצא גלצר סידור דפים כזה בכתבי־יד עתיקים ומפורסמים המנוקדים ניקוד בבלי, ואינם מקרא: כתב־היד של הספרא, ותיקן, אסמאני 66 וכתב־יד הלכות פסוקות שהיה בעבר באוסף ששון (263), וכן בכתבי־יד רס"ג ובמשנת טהרות ל"י אנטונין, השייך ל"טיפוס המזרחי" של לשון המשנה. על פי כל אלה קבע שתכונה קודיקולוגית בבליית לפנינו. כתב־היד "שלנו" מצטרף אפוא לכתב־היד האלה.

ד. זמנו של כתב־היד ומקומו

שלמה צוקר בחן את צורת האותיות, ומצא בהן סימני קדמות המאפיינים מקורות קדומים ביותר מן המזרח, כגון הכתב ההרודיאני המאוחר שבמגילת ההודיות, מגילות מדבר יהודה, הפסיפס הביזנטי מבית הכנסת של רחוב שמדרום לבית שאן, וכתב הקערות המאגיות מבבל. ולאור זאת הוא מגיע למסקנות על זמנו של כתב־היד ועל מקומו. לדעתו, כתב־היד נכתב ברבע האחרון של המאה התשיעית או לכל המאוחר במחצית הראשונה של המאה העשירית. אם אמנם מדובר בסוף המאה הט' – הרי לפנינו אחד מכתב־היד הקדומים ביותר של המקרא.

אשר למקומו של כתב־היד: מכלול הנתונים עשוי להצביע על המקום המשוער להיווצרותו. מצד אחד – הניקוד, הטעמים והמסורה, וחלק מן הנתונים הקודיקולוגיים – הם במובהק מזרחיים. ומצד שני – הקלף האופייני לאזור של ספרד והמגרב, שרידי הניקוב בשוליים הפנימיים וכנראה גם שיטת השרטוט – מוליכים להשערה שכתב־היד שלפנינו נכתב בידי סופר ומסרן מזרחי־בבלי שהגיע למערב. יש לשער – בעיר קַירוּאן שבתוניסיה, שבזמן המשוער – ברבע האחרון של המאה הט' או במחצית הראשונה של המאה הי' הייתה בה השפעה

השמאלית התחתונה של 19א); ובשוליים העליונים של דף 29א". צוקר הבחין בסימנים אלו בבדיקה של כתב־היד עצמו. ומכל מקום, בתצלום שבידי קשה להבחין בינם ובין שאר הכתמים והחורים המצויים הרבה בכתב־היד.

10 מ' גלצר, "כתבי יד בבליים קדומים", על ספרים ואנשים: ידיעון בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים 10 (תשנ"ו), עמ' 16–19; M. Glatzer, "Early Babylonian Hebrew manuscripts", *Books & People: Bulletin of the Jewish National and University Library in Jerusalem* 11 (1997), pp. 8–13.

כתב-יד עתיק של ספרי כתובים בניקוד בבלי

בבליית רבה, בלי ספק כתוצאה מהגעת נוסעים, שליחים ומהגרים, ואך סביר שיכתבו שם מצחף על קלף מקומי, בכתב ובמסורה של ארץ מוצאם. כיצד הגיע לידינו כתב-היד? כתב-היד מצוי היום באוסף פרטי (אוסף סטפנסקי). בשנת תשס"ו הוא נמסר לבדיקה לידי ולידי חוקרים נוספים. בעליו של כתב-היד, שרכש אותו זמן מה קודם לכן באחד מבתי המכירות, מסר לי כי מברור שערך עלה שמקור כתב-היד **במשפחה רבנית שעלתה מתוניס**. על פי מקור אחר, מדובר במשפחתו של הרב הראשי של יהדות תוניסיה. ההתאמה בין ההשערה על מקום יצירתו של כתב-היד ובין המקום שממנו נראה הגיע היא מעניינת ומופלאה. יודגש כי ההשערה על מקום הכתיבה לא הושפעה ממידע על מקורו של כתב-היד. ייתכן אפוא שכתב-היד נותר במקומו במשך כאלף שנים – מעת כתיבתו ועד להעברתו לישראל.

ה. הסבת הניקוד

התופעה של תיקונים בניקוד של כתב-יד אינה נדירה כל כך, אך מן הראוי למיין את המקרים השונים לסוגיהם מכמה בחינות: מהו סוג הניקוד המקורי ומהו סוג הניקוד החדש? מה הייתה הסיבה להסבת הניקוד? כיצד התייחס המתקן אל המסורת המקורית של כתב-היד?

כדאי לעיין בעדות הכתובה בכ"י פרמה 2004, וידועה במחקר זה שנים רבות (עוד מימי שד"ל). זהו כתב-יד של תורה עם מסורה, שנכתב בשנת ע"א (1311). אחר כל פסוק בא תרגום אונקלוס מנוקד. וכך נכתב בסופו:¹¹

תרגום זה בנקודו נעתק מספר אשר הובא מארץ בבל והיה מנוקד למעלה בנקוד ארץ אשור והפכו ר' נתן ב"ר מכיר ב"ר מנחם מאנקונא ב"ר שמואל ב"ר מכיר ממדינת אויירי ב"ר שלמה, הוא אשר גדע קרן המתלוצץ בארץ

11 *MSS Codices Hebraici Bibliothecae I.B. De-Rossi*, Parma 1803, Vol. 1, no. 12; *Hebrew Manuscripts in the Biblioteca Palatina in Parma: Catalogue*, Edited by Benjamin Richler; Palaeographical and Codicological Descriptions [by] Malachi Beit-Arié, Jerusalem 2001, no. 74; סימנו של תצלום כתב-היד במכון לתצלומי כתבי היד העבריים: ס' 13118. וראו שמואל דוד לוצאטו (שד"ל), בתוך: ספר הליכות קדם (בעריכת ג' פאלק), אמשטרדם התר"ז, מחלקה שניה, עמ' 24; נחמיה אלוני, "איזהו הניקוד שלנו" במחזור ויטרי?", בית מקרא יז (תשרי תשכ"ד), עמ' 135-145.

רומנצא בשם המבורך ב"ר אנתוס ב"ר צדוק הנקדן והגיהו ונסחו לנקוד טברני.

גם פה מדובר בספר שנוקד בתחילה בניקוד בבלי, ואחר כך הסבו את ניקודו לניקוד טברני. הספר עצמו איננו נמצא בידינו, אבל כ"י פרמה הועתק ממנו ומעיד על מעשה ההסבה של הניקוד. כדי לבצע את ההסבה, נזקקו לחכם גדול ומובהק, בעל שושלת יוחסין מפוארת. ומכאן ניתן להסיק שהניקוד הבבלי לא היה מוכר וידוע באיטליה באותה העת.

בבחינה של כתב־היד שלנו ניתן לראות מה אופייה של הסבת הניקוד המצויה בו. כאמור, הנקדן השני ניקד את כתב־היד בניקוד טברני וסימן טעמים טברניים, אך לא מחק את הניקוד של הנקדן הקודם, אלא הוסיף עליו. נדגים זאת בשאלת ניקודה של ו' החיבור. לפי מסורת טבריה, ו' החיבור מנוקדת בשורוק לפני שווא ולפני אותיות השפתיים; ואילו לפי מסורת בבל, הניקוד לפני שווא הוא חיריק, בדומה לניקוד האותיות כל"ב (וְדָבַר – כמו בְּדָבַר, לְדָבַר, פְּדָבַר), והניקוד לפני אותיות השפתיים הוא שווא, כבשאר האותיות, ולא שורוק.¹²

הנקדן הראשון של כתב־היד ניקד, למשל, *יְמַלְטוּנִי (איוב ו 23), *יְמָה (שם ו 25).¹³ הנקדן השני ניקד בניקוד טברני, ובהתאם למסורת הטברנית, ולכן ניקוד ומלטוני, ומה. הנקדן הראשון ניקד *יְכַשְׁכִּיר (איוב ז 2), והשני ניקד וכשכיר.

מה בין ההסבה של הנקדן המפורסם ר' נתן בן מכיר מאנקונה ובין כתב־היד שלנו? אותו נקדן בקיא היה מעוניין לאמץ את מסורת הניקוד המדויקת והמוסמכת של תרגום אונקלוס, אלא שהייתה בכך בעיה: מסורת זו נכתבה בסימני ניקוד לא מוכרים. בא אפוא אותו חכם והצליח "לתרגם" את המסורת היוקרתית משיטת ניקוד אחת, לא מוכרת, לשיטה אחרת, הברורה וידועה לכול.¹⁴

מצב הפוך בדיוק מתגלה בכ"י ברלין (אגו). ההסבה כאן – ליתר דיוק: תיקוני הניקוד כאן – נעשו מניקוד בבלי לניקוד בבלי. הסימנים לא היו בעיה אצל

12 ייבין, עמ' 1152.

13 כוכבית לפני מילה מנוקדת מציינת כי הניקוד במקור הוא ניקוד בבלי. הניקוד הוסב פה לניקוד טברני מסיבות טכניות.

14 ייבין, עמ' 30, בדק ומצא כי, בניגוד לצפוי על פי דברי הקולפון, אין אנו מוצאים סממני לשון בבליים בתרגום שבכ"י פרמה. ייבין מציע לבעיה זו שני פתרונות: (א) המקור בניקוד בבלי היה מן הסוג "בבלי צעיר" וכבר אבדו ממנו המאפיינים העתיקים; (ב) הקולפון הועתק מכתב־יד אחר, ואינו מתאים למציאות המשתקפת בכתב־יד פרמה.

כתב-יד עתיק של ספרי כתובים בניקוד בבלי

המתקן; אף הוא השתמש בסימני הניקוד הבבלי. אבל דווקא מסורת הלשון לא התאימה לו, והוא התאמץ לתקן אותה ולהתאימה למבטא המוכר לו. כמובן, מנקודת המבט של המחקר בדורנו מעשה התיקון שלו אינו אלא קלקול, שהרי אנחנו מעוניינים במיוחד להכיר את מסורת הלשון הבבליית העתיקה המשתקפת בניקוד המקורי שבכתב-היד.

כתב-היד שלנו מצוי במצב ביניים: מצד אחד, הנקדן השני מסב את כתב-היד מניקוד בבלי לניקוד טברני המוכר וידוע לו, כמו שעשה מעתיק כתב-יד פרמה. מצד שני, מסורת הלשון שהוא מעוניין בה היא המסורת שבפיו, ואין היא דומה לזו המשתקפת בסימני הניקוד הבבלי המקורי. בעניין זה הוא דומה לנקדן השני של כ"י ברלין. אבל בשונה מכ"י ברלין, הנקדן השני בכתב-היד שלנו משתדל במודע לא לפגוע במסורת המקורית של כתב-היד ולא למחוק את סימניה אלא רק להוסיף עליהם. הוא מעוניין לקיים את החדש בצד הישן, ולא להוציא ישן מפני חדש.

בדרך כלל הנקדן השני (המנקד ניקוד טברני) ממעט להתערב בנוסח האותיות שמצא לפניו. אין הוא מעיר על כתיב מלא וחסר שמצא בכתב-היד ואיננו מתקן. גם במקומות שאינם מתאימים לנוסחו, אין הוא משנה את שלד האותיות, אלא רק מוסיף סימני ניקוד המייצגים את מסורת הקריאה שבפיו.¹⁵

במקום ששלד האותיות לפי מסורת הנקדן השני שונה מזו שמצא לפניו (שינוי מהותי ולא שינוי של מלא וחסר), הוא רושם בשוליים את גרסתו, מנקד אותה בניקוד טברני, ומוסיף: אָ ד (=אית דקרן?). הוא מקפיד שלא לתקן את הנוסח המקורי שבכתב-היד, אלא להוסיף את גרסתו. כמעט בכל מקום שמצויה הערת אָ ד היא מנוקדת ניקוד טברני, ומכאן שמידיו של הנקדן השני באה.¹⁶ בסך הכול באות בכתב-היד כ-40 הערות מן הסוג הזה. ברוב ההערות, הנוסח המובא בשוליים מתאים לנוסח הטברני המקובל.¹⁷ לדוגמה:

15 עם זאת, יש מקרים חריגים שבהם תיקן הנקדן הטברני את נוסח האותיות בהתאם לנוסחו. ראו להלן בדיון במילים יליוז-ילוזו.

16 מצאתי שתי הערות אָ ד שהן יוצאות דופן: הצורה החלופית הבאה בגיליון מנוקדת ניקוד בבלי, וניתן היה לנקד את הניקוד הזה גם על שלד האותיות של הפנים. במקרה הראשון, נוסח הפנים (ולא הנוסח שבגיליון) הוא המתאים לנוסחנו. ככל הנראה, שתי ההערות האלה קדומות יותר, ושייכות לרובד הבבלי של כתב-היד. ואלו הן: איוב טז 13: *רָבִיּוּ; בגיליון: אָ ד *רָבִיּוּ; נוסחנו: רָבִיּוּ. יח 9: *יְחִזֵּק; בגיליון: *יְחִזֵּק אָ ד; נוסחנו: יְחִזֵּק.

17 הנה רשימה של כל המקרים מן הסוג הזה. רשמתי את נוסח הפנים וציינתי בסוגריים כמה כתב-יד נרשמו אצל קניקוט כתומכים בנוסח הזה: איוב יז 10: כָּלְכֶם (4); יט 27: לא זר (0); כ

יוסף עופר

איוב יז 10: *כְּלַכְּם; מסורה בגיליון: כְּלַם אֵד / נוסחנו: כְּלַם.
כ 16: *תְּהַרְגֶהוּ; מסורה: דק וחס; בגיליון: תְּהַרְגֶהוּ אֵד / נוסחנו: תְּהַרְגֶהוּ.¹⁸
לב 11: מלים; בגיליון: מְלִין אֵד / נוסחנו: מְלִין.¹⁹
לד 32: און; בגיליון: עָנְל אֵד / נוסחנו: עָנְל.
ב־15 מן המקרים, נוסח הפנים הוא המתאים לנוסחנו, ולא הנוסח הבא בגיליון.²⁰ לדוגמה:
לו 5: ולא ימאס; בגיליון: לֹא אֵד / נוסחנו: ולא.
משלי כד 7: פיהו; בגיליון: פִּיו אֵד / נוסחנו: פיהו.
יש מקרים שבהם ניקד הנקדן הטברני בגוף כתב־היד בהתאם לשלד האותיות, אבל בגיליון הביא נוסח אחר בהערת אֵד:
איוב מ 7: אָזֹר; בגיליון: אָזֹר אֵד / נוסחנו: אָזֹר.
איוב מ 32: אֲלִיו; בגיליון: עָלִיו אֵד / נוסחנו: עָלִיו.

16: וְתִהְרָגֶהוּ (1); כט 24: לא יאמינו (38); ל 19: בעפר (5); לב 11: מלים (10); לב 13: ולא איש (13); לד 32: אם און (13); לה 12: יזעקו (10); לט 4: *יִחְלְמוּ (לא ברור מדוע נזקק פה הנקדן להערת גיליון ולא הסתפק בניקוד בגוף כתב־היד. ושמה נכתב שם תחילה יהלמו בה'?) מ 7: אזור (3); מ 23: ולא יחפוז (51); מ 32: אֲלִיו (1); משלי ג 19: *כוֹנֵן (אחרי האות כ סימן ג: דגש מבחין?); י 30: לא ימוט (1); יח 20: ישבע (1); יט 7: לא המה; יט 16: יומת (בניקוד הבללי: יומת כ' *יָמוּת ק'; הנקדן הטברני ביטל את הערת הקרי ורשם שתי גרסאות: בפנים יומת ובגיליון יָמוּת אֵד; 22); כא 15: שמחה לאיש (1); כג 9: לסכל (0); כג 18: תקותך (0); כו 18: הורה (מ"ק: הַיֹּרֶה אֵד; 0); קהלת א 13: שנעשה (האות ש' בראש המילה גורדה, אך ניכרת; 0).
18 המגיה רשם הערה בשוליים, משום שלפי נוסחו אין ו' החיבור בראש המילה. מלבד זאת יש הבדל גם בניקודה של המילה: לפי המסורת הבללית האות ר' נקודה בחולם ולא בשווא, שהרי חולם בע' הפועל מתקיים בצורות עתיד עם כינויים (ייבין, עמ' 469 ואילך). הדבר משתקף גם בהערת המסורה הבללית המוסרת שהכתיב חסר.
19 המחלוקת הזאת מתועדת ברשימת חילופי מדינחאי ומערבאי.
20 הנה רשימה של כל המקרים מן הסוג הזה. ליד הנוסח שבגיליון ציינתי בסוגריים כמה כתבי־יד נרשמו אצל קניקוט כתומכים בנוסח הזה: איוב לו 5: לא ימאס (19); לו 26: לא נדע (2). משלי ד 15: יַעֲבֹר (3); ה 13: לקול (18); ו 34: לא יחמול (2); ז 25: ואל תתע (22); ח 16: אָרַץ (במקום צדק; נוסח הפנים אצל קניקוט); יא 11: בפי (0); יד 24: ואולת (18); יז 24: הארץ (22); יט 25: הוֹכִיחַ (0); כ 23: מאזני (0); כד 7: פיו (0); כה 25: שמועה (0); כה 28: ואין (0).

כתב-יד עתיק של ספרי כתובים בניקוד בבלי

נראה שבעת שניקד הנקדן את נוסח הפנים רצה להביא את הנוסח העולה מן האותיות; את הנוסח האחר, שאיננו מתאים לאותיות, החליט להציג בגיליון כנוסח נוסף.²¹

הכבוד שנהג הנקדן המאוחר במסורת הקדומה, מעלה את ערכו של כתב-היד בעינינו. בכ"י ברלין (אגו) קשה לפעמים לזהות את הניקוד המקורי שהיה בכתב-היד, כמו שציין יבין, ואילו בכתב-היד שלנו הנוסח המקורי נוח יותר לקריאה.

1. כתיבת הסופר – אותיות ורווחים

פרשיות פתוחות וסתומות. נמצאו 13 הבדלים בפרשיות בין כתב-היד ובין הכתר.²² זאת לעומת כ-50 מקרים של התאמה בפרשיות. באיוב ישנם 4 הבדלים לעומת 27 התאמות, ובמשלי 8 הבדלים לעומת 23 התאמות. ההתאמה באיוב גדולה יותר, אולם הדבר צפוי, שכן ב-23 מקרים של התאמה מדובר בכותרות המענות, שצפוי בהם רווח של פרשה פתוחה.

כדי להבין את משמעות ה"מרחק" בין מסורת הפרשיות של כתב-היד ובין זו של הכתר, השוויתי כל אחת מהן אל כתב-יד ל. בהשוואה בין כתב-היד ובין ל נמצאו 5 הבדלים באיוב ו-9 הבדלים במשלי; ואילו בהשוואה של הכתר אל ל (בקטעים הכלולים בכתב-היד שלנו) נמצאו 6 הבדלים באיוב ו-10 הבדלים במשלי.

אם כן, בין כל שניים משלושת כתב-היד ישנם 13–16 הבדלים. ההבדלים אינם משקפים אפוא הבדלי מסורת בין טבריה ובין בבל, אלא את חוסר האחידות בפרשיות המאפיינת את כתב-היד הקדומים, כפי שתיאר הרמב"ם בהלכות ספר תורה (ח, ד).

סימני מילוי בראש הדף ובסופו. בכתב-יד מקראיים מזדמנת לעתים שורה ריקה בראש העמוד או בתחתיתו, ותפקידה לציין פרשה פתוחה. מצב כזה עלול להטעות, שכן הקורא עלול שלא להבחין בשורה הריקה או לא לייחס לה

21 לא מסתברת בעיניי האפשרות שהנקדן הטברני של כתב-היד איננו המגיה שרשם את ההערות מסוג אד.

22 בכתב-היד פרשה פתוחה ובכתר אין פרשה: איוב כח 20; משלי ז 24; ט 1; ט 10; כב 22. בכתב-היד אין פרשה ובכתר פתוחה: איוב לב 2; משלי ח 1; כא 31; כו 22; לא 8. קהלת א 12 (לפי עדות קמחי; ראו עופר, ילין, עמ' 322). בכתב-היד אין פרשה ובכתר סתומה: איוב מב 8. בכתב-היד כותרת מרכזית ובכתר פתוחה: איוב מ 6.

משמעות. משום כך נהגו מקצת הסופרים לסמן שורה ריקה כזאת בסימנים המורים על תפקידה.²³ המצב המתואר הזדמן שלוש פעמים בכתב־היד. פעמיים סומנו בשני צדי השורה סימני זווית ישרה (כעין ׀ בימין השורה וכעין L בשמאלה): בשורה האחרונה של דף 29 ע"ב (לפני "ועתה בנים" – משלי ז 24) ובשורה הראשונה של דף 31 ע"א (לפני "חכמות בנתה" – משלי ט 1). בשורה האחרונה של דף 43 ע"ב בא סימן אחר בראשה ובסופה: כעין ^). בשורה הקודמת הסתיים ספר משלי, והסופר הותיר רווח של שלוש שורות בינו ובין מגילת קהלת שאחריו.²⁴ את השורה האחרונה בעמוד סימן כמתואר, ואילו את שתי השורות הנוספות בראש דף 44 ע"א הותיר ריקות בלא סימן.

חלוקת השורות בספרי איוב ומשלי. ספרי איוב ומשלי נכתבים כאמור בטור אחד בעמוד, ובאמצע כל שורה בא רווח. בפסוקים לא ארוכים נוהג הסופר לכתוב כל פסוק בשורה. בסוף השורה מסומנות נקודתיים. בדרך כלל השתדל המסמן לכתוב את סימני הנקודתיים זה תחת זה ונעזר בקו השרטוט השמאלי, ולפיכך הנקודתיים רחוקות לפעמים מן המילה האחרונה. בדף 25 ע"ב קו השרטוט רחוק מסופי השורות, ולא סומנו סימני נקודתיים.²⁵

כל פסוק נחלק לשניים במקום חלוקתו הראשית (היינו במקום שבאה בו אתנחתא לפי נוסחנו). במקום החלוקה מסומן בדרך כלל הטעם ז הבל. בפסוקים ארוכים הרווח בין השורות מצטמצם ולעתים אפילו נעלם (כגון באיוב ט 24). פסוקים ארוכים מאוד נכתבים בשתי שורות, הנחלקות לארבע צלעות (כגון איוב ז 4).

במקרים רבים מזדמן פסוק התופס קצת יותר משורה אחת, ומילה או שתיים גולשות לשורה הבאה. במקרים האלה מצמיד הסופר את המילים שגלשו אל הפסוק הבא, ומשתדל לחזור מהר ככל האפשר למצב הרגיל שבו סוף הפסוק נכתב בסוף השורה. רק לעתים נדירות נכתב פסוק בשלוש צלעות ומסתיים

23 ראו מאמרי: "מענייני המסורה: סימון הפרשיות", מגדים ב, מרחשוון תשמ"ז, עמ' 91–104; גלצר, מלאכת הספר, עמ' 221.

24 סופרו של כתר ארם צובה הניח רווח של שתי שורות בין ספרי הכתובים (גלצר, מלאכת הספר, עמ' 180; חריג אחד: ספר משלי הסתיים סמוך לסוף העמוד, והסופר הותיר שורות פנויות עד סוף העמוד והתחיל את מגילת רות בעמוד חדש). אולם סופר כתב־היד שלנו הניח שלוש שורות בין איוב למשלי ובין משלי לקהלת.

25 באיוב כ 23 (עלימו) סומנו נקודתיים בסוף השורה, בטעות, אף־על־פי שאין שם סוף פסוק, ומכאן ראייה שהנקודתיים סומנו בבת אחת ולא בעת הכתיבה (אמנם הנקודתיים שם עבות ושוונות מהרגיל).

כתב-יד עתיק של ספרי כתובים בניקוד בבלי

באמצע השורה, ומצב זה נמשך כמה שורות עד שמגיע פסוק ארוך נוסף הנכתב בשלוש צלעות (כך למשל באיוב יט 27–29; משלי ו 22–26).²⁶ דרך הכתיבה הזאת של ספרי אמ"ת רגילה בכתבי-יד בניקוד בבלי.²⁷ ההתאמה בין צורת הכתיבה ובין מבנה הפסוקים מתאפשרת בשל רוחב הכתיבה הגדול, הנוצר בכתיבת טור אחד בכל עמוד. כתבי-היד הטברניים כתובים בדרך כלל בשני טורים בעמוד, והצפיפות הנובעת מכך גורמת בהכרח לחוסר התאמה בין השורות ובין הפסוקים.

שירת העתים בקהלת. שירת העתים (קהלת ג 1–8) השתמרה בחלקה בכתב-היד. השירה לא נכתבה בטורים מוגדרים, אלא בכל שורה נכתבו שלוש או ארבע עתים, ובין העתים בא רווח של סתומה. אולם בראש השורה באה "עת" בלא רווח לפנייה ובלא רווח בסוף השורה הקודמת. באופן חריג הוצמדו שתי "עתים" זו לזו באמצע השורה – "עת לפרוץ ועת לבנות" (ג).²⁸ הנה שחזור כולל:

לכל חפץ תחת השמים	עת ללדת	ועת למות
עת לטעת	ועת לעקור נטוע	עת להרוג
ועת לרפוא	עת לפרוץ וע[ת לבנות	עת לבכות]
ועת לשחוק	עת ס[פוד	ועת רקוד]
עת להשליך אב[נים	ועת כנוס אבנים	עת לחבוק]
ועת לרחק מחבק	עת לבקש	ועת לאבד]
עת ל[שמור		

26 זאת בשונה מדרך הכתיבה של שירת האזינו בכתר ארם צובה ובמנהג הכתיבה הנפוץ, שבהם הסתיים פסוק באמצע שורה, ומצב זה נמשך לאורך כארבעים שורות עד שהתאזן (דברים לב 39–14).

27 ראו י' ייבין, אוסף קטעי הגניזה של המקרא בניקוד ובמסורה בבליית בתוספת קטעים אחרים של מקרא בניקוד ובמסורה בבליים, מהד' פקסימילה, ירושלים תשל"ג, ג: כתובים (כרך V), עמ' 18–26, 35–37, 100–106, 111–172, 261–266, 272–278.

28 אולי רצה הסופר לכתוב בכל שורה שלוש יחידות המופרדות בשני רווחים, ונהג כך גם בשורה זו שכלל בה ארבע "עתים" קצרות.

ז. הבדלי נוסח

לפי הערכת, יש בכתב־היד כמאה מילים שנוסח האותיות שלהן משקף צורה לשונית שונה מן הנוסח הטברני המקובל.²⁹ כמתואר לעיל, בחלק מן המקרים נרשמה בגיליון גרסה אחרת (בתוספת הציון אָד), ולרוב גרסת הגיליון היא המתאימה לנוסחנו. אביא כאן דוגמות לסוגים שונים של שינויים.

גרסאות מדינחאי: ברשימות החילופים בין מדינחאי ומערבאי נמנו 19 חילופים השייכים לקטעי המקרא ששרדו בכתב־היד.³⁰ ב־16 מהם גרסת כתב־היד מתאימה למה שנמסר בשם מדינחאי,³¹ ובשלושה – למה שנמסר בשם מערבאי.³²

מילה שונה: איוב לד 32: *אָוֹן, גיליון: עָוֹל אָ ד, נוסחנו: עָוֹל; הנוסח "און" מתועד אצל קניקוט ב־13 כתבי־יד. משלי ו 5: *מִיֵּד יקוֹשׁ, גיליון: *מִפַּח אָ ד, נוסחנו: מִיֵּד; הנוסח "מפח" מתועד אצל קניקוט בשני כתבי־יד.

חלוקת המילים: איוב לג 7: *וְאֶכְפִּי, גיליון: וְאֶךְ פִּי ק, נוסחנו: ואכפי. לח 12: *יִדְעַת *הַשַּׁחַר כו"ק, נוסחנו: ידעתה שחר כ' יִדְעַת *הַשַּׁחַר ק'.

חילופי ו'–י': חילופים אלה רבים במיוחד. חלקם מתועדים בחילופי מדינחאי ומערבאי (ראו לעיל, הערה 31). החילופים גורמים – בהתאם למקומם במילה – לחילוף במילה שונה, לחילוף בבניין, בגזרה או במשקל, או לחילוף גוף. כגון: איוב ט 30: *בְּמִי כו"ק, נוסחנו: במו כ' בְּמִי ק'. לג 19: *וְרוֹב כו"ק, נוסחנו: וריב

29 בהערכה זו אינני כולל מקרים של שינוי כתיב שאינו משנה את הצורה הלשונית, ואינני כולל שינויים העולים מן הניקוד ולא מן הכתיב.

30 בדקתי שלוש רשימות חילופים: בכ"י ל, בכ"י פ וב"ד, ויש ביניהן הבדלים קלים.

31 איוב ו 21: לא כ' לו ק'; יז 10: יבאו כ' ובאו ק' (ע"פ ל, א); יח 13: בדוי כ' בדיו ק' (ע"פ פ, ד); כב 24: ישית כ' ושית ק'; כג 13: ונפשי כ' ונפשו ק'; כו 12: ובתבונתו כו"ק; לא 7: מאומה כ' מאום ק' (ע"פ ל, א); לב 11: מלים; לד 14: ישיב כ' ישים ק'; לו 19: הודיעני כ' הודיענו ק'; מא 2: *יערנו ק' (אך אין כו"ק); משלי ה 19: *יִרְוֶנָּה (אך אין הערת קרי); יב 18: בוטח כ' בוטה ק'; יח 19: ומדנים כ' ומדינים ק'; יח 20: תביאת כ'; כה 24: מדינים כו"ק.

32 (1) פְּרִי (משלי ח 19), לפי מדינחאי פְּרִי כת'. גם בכ"י אגו הכתיב "פרי" ובשני כתבי היד באה הערת מ"ק כת' שאינה מובנת. (2) התשועה (משלי כא 31), מ"ק: ופיל (=ופילגין) רומזת למחלוקת במילה זו. לפי ל, א למדינחאי התשיעה כת', וכך גרסת אגו. (3) אלקום (משלי ל 31): מילה אחת + מ"ק דק. כך בדיוק גם בכ"י אגו. לפי פ, ג גרסת מדינחאי "אל קום" בשתי מילים.

33 השוו ראב"ע: "ויש אומרים שהם שתי מלות, כמו 'אכזר' (איוב מא 2); ו'חלכאים' (תהלים י 10) ובעקבותיו רבי משה קמחי: "ואם הוא שנים: 'ואך פי', כמו 'חלכאים' (תהלים י 10), הוא נכון".

כתב-יד עתיק של ספרי כתובים בניקוד בבלי

כ' וְרוֹב ק'. יד 8: *יְמִית, נוסחנו: ימות. יח 3: נטמונו כ' נטמינו ק', נוסחנו: נטמינו כו"ק. כג 8: *וְאֵינְנִי כ' *וְאֵינְנוּ ק', נוסחנו: וְאֵינְנוּ כו"ק. לה 14: תשורני כ' *תְּשׁוּרְנוּ ק', נוסחנו: תְּשׁוּרְנוּ.
ו' בראש המילה: איוב כ 16: *וְתִהְרָגְהוּ, בגיליון: דק וחס, תִּהְרָגְהוּ א' ד', נוסחנו: תִּהְרָגְהוּ. מ 23: ולא יחפוז, גיליון: לֹא אֲד, נוסחנו: לא.
חילוף אותיות שימוש (בעיקר כ-ב): איוב כ 18: *כְּחִיל, בגיליון: *בְּחִיל, נוסחנו: כְּחִיל. כ 22: *בְּמִלָּאת, בגיליון: *כְּמִלָּאת, נוסחנו: בְּמִלָּאות. מ 22: יסכהו, בגיליון: *יְסוּבוּהוּ ק', נוסחנו: יְסָפְהוּ כו"ק.³⁴ משלי ה 13: *בְּקוֹל, בגיליון: לְקוֹל אֲד, נוסחנו: בְּקוֹל.
שונות: איוב לד 14: *יְשִׁיב, בגיליון: *יְשִׁים ק', נוסחנו: יְשִׁים כו"ק. לה 12: *יְזַעְקוּ, בגיליון: יְצַעְקוּ אֲד, נוסחנו: יְצַעְקוּ. משלי ג 15: *מִפְנִיִּים. נוסחנו: מִפְנִיִּים ק'.³⁵

ה. הבדלי כתיב

בדיקת הכתיב והשוואתו לנוסח המסורה או כתר ארם צובה מורה על הבדלים רבים בין כתב-היד ובין נוסח הכתר. לפי הערכתנו מדובר ב-130 הבדלים לערך. השאלה היא כיצד להתייחס להבדלים האלה, ורצוני להציג שתי דוגמות מנוגדות: הראשונה היא כתיב המשקף בוודאי נוסח בבלי אותנטי. השנייה היא דוגמה שוודאי אינה מתאימה לנוסח בבל, ואינה אלא טעות.
תיבת *וְאֵלֶם (איוב יז 10) באה בכתיב חסר, ולצדה הערת מסורה: חס בכת', כלומר זהו המקום היחיד בספרי הכתובים שהכתיב בו חסר. בכתר ובכתב-היד ל,ש,ו,ק^מ הכתיב מלא: וְאֵלֶם.³⁶ התיבה "אולם" (כולל תחיליות) באה בספרי הכתובים 21 פעמים במשמעויות שונות: מילת ניגוד (כגון באיוב א 11), שם פרטי (כגון בדברי הימים א ז 16), חדר גדול במקדש (כגון דברי הימים א כח 11), כוחם (תהלים עג 4, לפי פירוש רד"ק). לפי נוסחנו, כל ההיקרויות בכתיב מלא. המסורה הטברנית תומכת בכתיב המלא (ראו מ"ג-אד מלכים א ז 7, המונה שלושה חסרים במקרא [ועוד קבוצה ביחזקאל], ואין ביניהם מספרי הכתובים. המסורה מתייחסת לכל משמעויות המילה, שאם לא כן היה עליה לציין זאת).

34 ההערה באה בגיליון השמאלי של הדף, ובכל זאת נראה לי שהיא מתייחסת לתיבה הראשונה בפסוק, וכך עולה גם מכ"י אג1.

35 ראו עופר, המסורה הבבלית, עמ' 342.

36 ברויאר, נוסח המקרא, עמ' 293.

יוסף עופר

אולם בפסוקנו באה בכתב־היד הערת מסורה קטנה התומכת בכתוב החסר: חס' בכת'. גם בכתב־יד אג' הכתיב חסר, ואף שם באה הערת המסורה הזאת. אם כן, עניין לנו כאן במחלוקת כתיב בין בבל ובין טבריה.

כדוגמה למקרה הפוך נראה את המילה *במשכיתו (משלי יח 11). מילה זו כתובה בנוסחנו בכתוב חסר: בְּמִשְׁכֵּתוֹ, ונוסח זה נתמך בהערת מסורה טברנית (מ"ג-א כאן). הערת מסורה זו כלשונה באה כאן גם בכתב־היד שלנו. אולם בגוף כתב־היד הכתיב הוא מלא: במשכיתו. אם כן, במקום זה המסרן לא הקפיד להתאים את הכתיב להוראות המסורה שהוא עצמו העתיק.³⁷ יש לציין כי בכתב־יד אג' תוקן הכתיב ממלא לחסר (הערת המסורה לא שרדה בו).

מעשה עולה השאלה כיצד יש להסביר את עשרות הדוגמות שבהן הכתיב שונה מנוסחנו: האם לפנינו טעות של חוסר הקפדה, או שמא מסורת אחרת חולקת. בדיקה השוואתית מדגמית לכ"י אג' מעלה כי בשני שלישים מן המקרים לערך נוסח אג' מתאים לנוסחנו ולא לנוסח כתב־היד, ולפיכך נראה כי ברוב המקרים אין לנוסח הכתיב של כתב־היד בסיס של מסורת ואינו אלא טעות.

בעניין הכתיב, נראה לי להשוות את כתב־היד הזה לכ"י ל. הרב ברויאר ז"ל הראה כי בכתב־היד הזה יש עשרות רבות של מקרים של כתיב שאיננו מתאים למסורה. וברוב המקרים נראה שאין פה מסורת אחרת חלוקה, אלא חוסר הקפדה של המעתיק־המסרן, שלא הצליח ליישם כראוי את מכלול הערות המסורה בנוסחו.³⁸ נראה שזה המצב גם בכתב־היד הבבלי שלנו.

עם זאת, יש מקרים שבהם ניכר שמסרן כתב־היד שלנו תיקן את הכתיב בגוף כתב־היד בהתאם להערת מסורה שהביא: איוב טו 13: והוצאת<והצאת; מ"ק: חס' בע. טז 14: ירוץ<ירץ; מ"ק: חס' בע. כח 6: ועפרות<ועפרת. מ"ג: עפרות ב' דק. זהב. וראש עפרות. קדמ' חס'. מ 26; מא 12: אגמון<אגמן. מ"ג: אגמן ג' חס'...

ט. סימני הניקוד

אציין פה סימני ניקוד מיוחדים המשמשים בכתב־היד:

ש' שמאלית (סי'ן): הסימון המבחין הוא שתי נקודות הבאות באלכסון, האחת מעל הזרוע האמצעית של האות, והשנייה מעליה ומימינה, כגון: וכשכיר (איוב ז

³⁷ מעניין לציין כי מצב דומה קיים גם בכ"י ל: גם בו הכתיב כאן מלא, במשכיתו, וגם בו באה הערת מסורה גדולה (ביחזקאל ח 12) שעולה ממנה שהכתיב בפסוקנו חסר. ראו ברויאר, נוסח המקרא, עמ' 281.

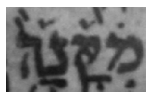
³⁸ ברויאר, כתר, עמ' 86; 139 ועוד.

כתב-יד עתיק של ספרי כתובים בניקוד בבלי

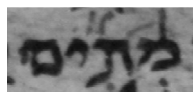
2; ראו תמונה בתחתית עמוד זה), ושבעתי (שם 4). הסימון עקיב למדי, והוא בא גם בהערת המסורה הבבלית, כגון *עֲשֵׂנִי (איוב לא 15, דף 16 ע"א); שתי הנקודות התלכדו לפעמים לקו אלכסוני עולה ימינה, כנראה בגלל הכתב הזעיר (בשערה – איוב ט 17, דף 2 ע"ב [ראו תמונה]; ישנא – משלי יד 17, דף 34 ע"ב). ייבין (עמ' 59) לא הזכיר שיטת סימון כזאת בספרו (אך ראו מאמרו ייבין, קטעים מתימן, עמ' ה, בתיאור כ"י אא53). במקום אחד מצאתי את הסימן הרגיל בניקוד הבבלי, אות ס' זעירה מעל האות ש': וחית השדה (איוב לט 15). ש' ימנית מסומנת באות ש' זעירה מעל האות, כגון: ישופני (איוב ט 17). סימון זה נדיר למדי.

דגש ורפה: הדגש מסומן בדרך כלל בסימן ^ מעל האות הדגושה, כגון יצֶפֶנו (משלי א 18) תנצֶרֶה (משלי ב 11) יתֶפֶן (משלי כד 3). סימון זה בא גם בהערות המסורה, כגון בהערת קרי: ישֶדֶם (משלי יא 3). לעתים סימן הדגש דומה לאות ג' מעל האות, כבסימון הנפוץ, כגון באות כ' במילה ומלכדתו (איוב יח 10). ההבדל בין שתי הצורות אינו גדול, והצורה ^ היא כנראה מעין הפשטה של הסימן ג. רפה מסומן בקו אלכסוני מעל האות, יורד משמאל לימין, ועליו נקודה המבדילה אותו מסימן השורוק, כגון באות ת' במילה עלית (משלי לא 29). המילה מנוקדת כך גם בהערת המסורה שם (ראו תמונה). במקומות אחרים התלכדו הקו האלכסוני והניקוד לסימן אחד, כעין קרס, כגון מתים (איוב כד 12; ראו תמונה). ייתכן ששתי הצורות הן התפתחות והפשטה של האות ק', שהיא הסימון הנפוץ של הרפה. על פי ייבין (עמ' 333), סימני הדגש והרפה שתוארו פה הם מאוחרים.

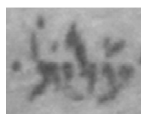
מפיק וחסרון מפיק: מפיק מסומן באות ה' זעירה מעל האות ה', כגון: סלסלה (משלי ד 8 – בה' קמוצה בסוף המילה. ראו ייבין, עמ' 336). חוסר מפיק מסומן במקום אחד בכעין גרשיים הפוכים: מקנה (איוב לא 22; ראו תמונה), וסימון זה אינו נזכר אצל ייבין (שם).

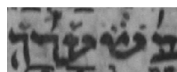
ה' בלי מפיק:
איוב לא 22

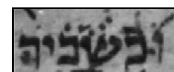
איוב כד 12

ת' רפה:
משלי לא 29

איוב ט 17

ש' שמאלית:
איוב ז 2

י. מסורת הלשון המשתקפת בניקוד הבבלי

כדי לקבוע באיזו מידה שומר כל כתב־יד בניקוד בבלי את מסורת הלשון הבבליית העתיקה והמקורית, הגדיר ייבין (בעמ' 91) סולם של תכונות לשון, ודירג על פיו את כתב־היד שבחן. להלן ייבדק ניקודו של כתב־היד שלנו לפי התכונות שמנה שם ייבין (כל סימני הניקוד בסעיף זה מייצגים סימנים בבליים):

ניקוד ו' החיבור כבשיטה הבבליית: וְמַלְטוּנִי (איוב ו 23) וְמָה (איוב ו 25) וְכַשְׁכִּיר (איוב ז 2) וְשַׁפְתִּיךְ (איוב ח 21).

תנועות u i מנוקדות בחיריק ושורוק ולא נשתנו לפתח וקמץ על דרך הטברנית: וְאָהִיָּה (איוב ז 20) אֲשַׁכֵּב (איוב ז 21) אֶפְעָה (איוב כ 16); אֶרְחוּת (איוב ו 18) חֲכָמָה (איוב יא 6 ועוד) אֲמַנֵּם (איוב ט 2; יב 2) יִשְׂרוּ (איוב לג 23).

משקל מקטל במ' פתוחה: בְּמִשְׁפָּט (איוב ט 33) מִשְׁפָּט (איוב יג 18; לב 9) מִבְּטָחִי (איוב לא 24).

בגדו ב' בפתח: בְּגָדוּ (משלי כ 16). רְגָלוֹ ר' בחיריק: רְגָלִי שִׁלְחוּ (איוב ל 12) רְגָלְךָ (משלי ד 27). וגם: לֵב (איוב יב 24; משלי ו 18) תְּקוּהָ (איוב יד 7).

צורות יקטולנו: וְתִפְקְדֵנוּ (איוב ז 18) יַחְשַׁבְנִי לְאוֹיֵב (איוב לג 10) תִּטְבַּלְנִי (איוב ט 31). וגם: אֶעֱזָבָה (איוב ט 27) יַעֲזֹבֵנָה (איוב כ 13) נֹאֲרָבָה (משלי א 11 + דק וחט), נִצְפָּנָה (שם + דק וחט).

גרוניות א', ע' שיסודן בתנועה קצרה בהברה פתוחה לא מוטעמת או בשווא, מנוקדות בתנועה מלאה: כְּאֶפִּיק (איוב ו 15), וְאָנִי (איוב ו 24), עָדִי (איוב ז 4), אָנִי (איוב ז 11), אֲנֹשׁ (איוב ז 17), אֲנַחְנוּ (איוב ח 9) מַעְגַּלְתִּיהָ (משלי ב 18) יַעֲזֹבֵנָה (איוב כ 13) נְעַבְדֵנוּ (איוב כא 15). אֲךְ: עָלִי (איוב ז 1, בהערת קרי).

חיריק אחר י' עיצורית: יִזְרְבוּ (איוב ו 17) יִמְלָהּ (איוב ח 21) יִכְסֶה (איוב ט 24) יִשְׁלַחֵם (איוב יב 15). אֲבַל: יְקוּהָ (איוב ז 2) יִסְבְּכוּ (איוב ח 17) יִשִּׁיבֵנוּ (איוב ט 12) יִשׁוּפְנִי (איוב ט 17) יִגִּיעַ (איוב י 3) יִיָּשֶׁר (משלי ג 6) יִיָּשֶׁר (משלי טו 21). אַחֲרַי אֹת שִׁימוֹשׁ: לִישׁוּעָה (איוב יג 16) אֲבַל: וְיִשְׁלַחֵם (איוב ח 4) וְיִסְפְּרוּ (איוב יב 8) וְיִאֲבֹדֵם (איוב יב 23).

פתח אחרי ע' בסוף תיבה: וְקוֹל מְלִין אֲשַׁמְעַ (איוב לג 8) יִגִּיעַ (איוב כ 6) מְנַע (משלי א 15). ואולי אף בניקוד הערת מסורה (מ"ג משלי ד 17): רִשְׁעַ {=רִשְׁעַ} הָ בְסִיפֹ וְכו' (הפתח באות ש' מסופק).

תנועת עזר: תנועת עזר נדירה ביותר. למשל: נְמַרְצוּ (איוב ו 25) אֲבַל: סִלְסָלָה (משלי ד 8), רְגָלְךָ (משלי ד 27) מְעַגְלוֹתֶיהָ (משלי ה 6). גם בכ"י אֲגוּ תְנוּעַת הָעֶזֶר

כתב-יד עתיק של ספרי כתובים בניקוד בבלי

אינה נפוצה, וייבין משער (בעמ' 387) כי בתוך המבטא הבבלי העתיק היו אזורים שהמעטו בהגיית תנועת עזר. לאור כל אלה ניתן לקבוע כי מסורת הניקוד היא מסוג "בבלי עתיק" בדרגה V, שהיא כמעט הדרגה הגבוהה ביותר.

יא. טעמי המקרא

אין זה מקומו של מחקר מקיף על טעמי המקרא של כתב-היד. ארשום פה רק כמה אפיונים ראשוניים.³⁹ מבחינת כללי ההטעמה כתב-היד שייך לרובד a הקדום. הטעמים אינם מסומנים בהברה המוטעמת. תופעת "הטעם בכוח" שכיחה: במקרים רבים מסומן הטעם רימיא, והטעם סיחפא (אתנח) שאחריו אינו מסומן.

הטעם ש מחלק גם את חלקו השני של הפסוק. לדוגמה: "ויען <ט> אליהוא <ח> בן ברכאל הבוזי <v> ויאמר <אתנח בכוח> צעיר אני לימים <ח> ואתם ישישים <ש> על כן זחלתי <ז> ואירא מחות דעי אתכם" (איוב לב 6).

תחום הטעם ז נחלק לעתים קרובות בטעם ת כגון "הון עשיר <ת> קרית עזר <ז> מחתת דלים רישם" (משלי י 15).

קיימת התרדפות של הטעם ז: "אם תטה אשרי מני הדרך <ז> ואחר עיני הלך לבי <ז> ובכפי דבק מאומה" (איוב לא 7).

הטעם ח מחלק את תחום הטעם ת, כגון "למי אוי <ח> למי אבוי למי מדונים <ח> למי שיח <ת> למי פצעים חנם <ז>" (משלי כג 29).

קיימת נטייה להטעמת מיליות, כגון "כי <ח> עשה יעשה לו <ת> כנפים <ז>" (משלי כג 5); "כי <ת> תכנו בשבט לא ימות" (משלי כג 13).

הטעם נ-נטויה בא לעתים רחוקות כמפסיק אחרון לפני ז: "כי <ת> תמול אנחנו <נ> ולא נדע <ז>" (איוב ח 9); "הלא <ת> הם ירוך <נ> יאמרו לך <ז>" (איוב ח 10); "ישכחהו רחם <ח> מתקו רמה עוד <נ> לא יזכר <ז>" (איוב כד 20).

לעתים נדירות בא הטעם "דיח": "ויען ה' <ת> את איוב <דיח> ויאמר" (איוב מ 1); "ויען איוב <ח> את ה' <דיח> ויאמר" (איוב מ 3).⁴⁰

39 על מערכת טעמי המקרא הבבליים ועל רבדיה ראו בהרחבה: שושני, מערכת הטעמים הבבליים.

40 נראה כי הטעם ז אינו יכול לבוא סמוך מאוד לסוף המשפט, ועל כן בא טעם אחר תחתיו, בדומה לטעם אתנח מטעמי אמ"ת הטברניים (ברויאר, טעמי המקרא, עמ' 240–245).

יוסף עופר

יש מקרים של חלוקה תחבירית שונה מן הטברנית, כגון: "על כן זחלתי <ז> ואירא מחות דעי אתכם" (איוב לב 6; בנוסחנו החלוקה היא בתיבת "ואירא"). גם חלוקת הצלעות בכתב־היד במילה "זחלתי" מתאימה לחלוקה זו. המילים "זחלתי" "ואירא" קרובות במשמעותן, ומשתקפת פה הנטייה של המערכת הבבלית ליצור תקבולת כיאסטית גם במקומות שהמערכת הטברנית מצרפת יחד את שתי המילים המקבילות.⁴¹

יב. המסורה

כתב־היד הוא אחד המקורות החשובים להכרת המסורה הבבלית לספרי הכתובים.⁴² המסורה הגדולה נכתבת בשורה אחת או שתיים בתחתית כל עמוד, והמסורה הקטנה נכתבת בגיליון מימין או משמאל או בין השורות. המסורה הבבלית הייתה בעלת נוסח קבוע, או כמעט קבוע, ולכן יש התאמה רבה בין כתב־היד שלנו ובין כתב־היד המקבילים המחזיקים את ספרי איוב ומשלי. בכתב־היד שלנו נשמרו היטב הערות המסורה הבבלית, הגדולה והקטנה; ומבחינה זו מצבו טוב בהרבה מזה של כ"י ברלין (אג1), שהערות המסורה שלו קטועות בדפים רבים, ורק מקצתן שרד.

אביא פה שתי דוגמות להערות מסורה שמשקף בהן נוסח השונה מנוסחנו: המסורה הגדולה לאיוב יא 6 מונה שתי היקרויות של המילה "ודע" בד' קמוצה: ודע ב' – כי ישה לך (איוב יא 6) כי על כל (קהלת יא 9). הפועל "ודע" מצוי חמש פעמים במקרא (מלכים א כ 22; תהלים קלט 23 [x2]; איוב יא 6; קהלת יא 9). לפי נוסחנו, רק בפסוק מקהלת האות ד' קמוצה (כניקוד צורת ההפסק). ואילו מהערת המסורה בכתב־היד עולה כי גם בפסוק מאיוב הד' קמוצה, ואכן כך מנוקד בגוף כתב־היד (בניקוד הבבלי).⁴³

הנה עוד מקרה של הערות מסורה התומכות בנוסח המנוגד לנוסחנו. לפי נוסחנו נאמר במשלי ג 21: בְּנֵי אֶל־יִלְזוּ מֵעֵינֶיךָ ובפסוק דומה הבא במשלי ד 21: אֶל־יִלְזוּ מֵעֵינֶיךָ. אך מן הניקוד שבכתב־היד עולה כי שני הפעלים מתחלפים:

41 ראו שושני, מערכת הטעמים הבבלית, עמ' 189–193.

42 מזה זמן אני עוסק בההדרת המסורה הבבלית לכתובים על פי כמה כתבי־יד, כהשלמה לספרי על המסורה הבבלית לתורה (עופר, המסורה הבבלית).

43 המיקום התחבירי של המילה בפסוק מאפשר את קיומה של צורת ההפסק. בנוסח הטברני, המילה מוטעמת בפזר שהוא תמורת אתנחתא (אחרי "עולה ויורד"); ובמקביל, בנוסח בבל היא מוטעמת בטעם ז (אחרי רימא [וסיחפא]).

כתב-יד עתיק של ספרי כתובים בניקוד בבלי

במשלי ג 21: *ילזו, ובמשלי ד 21: *ילזו. שתי הערות מסורה באות לתמוך בנוסח הזה. במסורה הגדולה לפסוק בפרק ג נאמר: קדמ (=הפועל הראשון מן השניים) ילזו – ילזו כת (כלומר, הכתיב חסר) ודק (כלומר, הצורה יחידאית). ירעיפו סימן. ובהערת מסורה הבאה בגיליון בפרק ד נאמר: *ילזו דק ושל, אזניך סימן.

בכל אחד מן הפסוקים הובאה לסימן מילה מן הפסוק הקודם. הסימן "ירעיפו" מתייחס למשלי ג 20. לפי נוסחנו נאמר בו "ושחקים ירעיפו-טל". אולם בכתב-היד שלנו מנוקד *ירעיפו, ויבין, עמ' 562, הביא לניקוד זה עדויות בבליות רבות. התנועות במילה ירעיפו רומזות לקריאה ילזו. ואילו הסימן "אזניך" מתייחס למשלי ד 20: "לאמרי הט אָזְנֶךָ". בניקוד הבבלי, התנועה הראשונה במילה "אזניך" היא שורוק, ותנועה זו רומזת לשתי תנועות שורוק שבמילה ילזו.

כ"י אגו מנקד בפסוקנו *ילזו, ובמשלי ד 21 *ילזו, כנוסחנו, ובניגוד לכתב-היד שלנו (ראו יבין, עמ' 636; 647), ואינו מביא הערות מסורה בעניין זה. אם אין פה תיקון של הנקדן המאוחר, ייתכן שמחלוקת הנוסחים הייתה קיימת בתוך בבל עצמה, ושני כתב-היד מייצגים דעות חלוקות.⁴⁴

הערת מסורה על אמצע ספר משלי. ידועה לנו הערת מסורה בבליית המפרטת את פסוקי האמצע של ספרי הכתובים.⁴⁵ בכתב-היד שלנו באות הערות מסורה המוסרות את מקום האמצע של ספרי משלי ואיוב, ששרדו בכתב-היד,⁴⁶ ונתונים אלה מתאימים להערת המסורה הבבליית הנזכרת. ניתן להניח כי גם שאר אמצעי הספרים צוינו בכתב-היד השלם. אשר להערה על משלי: היא איננה מתאימה לנוסחנו, וגם לא לנוסח המקרא הבא בכתב-היד בניקוד בבלי. מקום האמצע המסומן פה מרוחק 53 פסוקים (!) מן האמצע של ספר משלי לפי נוסחנו (טז 18). נראה אפוא שמקורה של ההערה קדום מאוד, ומי שניסח אותה החזיק בידיו ספר משלי הערוך באופן אחר משלנו. כידוע, גם בתרגום השבעים לספר משלי הקבצים המרכיבים את הספר ערוכים באופן אחר.⁴⁷

44 הנקדן הטברני בכתב-היד שלנו ניקד בשני המקומות לפי מסורת טבריה. בפרק ג הכתיב חסר, ולכן לא נזקק לשנותו; ואילו בפרק ד הוא תיקן את הכתיב ילזו <ילזו וניקדו בהתאם למסורתו. התערבות זאת היא חריג בשיטתו של הנקדן, שבדרך כלל איננו משנה את הנוסח הבבלי של כתב-היד.

45 ראו עופר, המסורה הבבליית, עמ' 174–175.

46 "אשר קמטו" (איוב כב 16) – הערת מסורה בשוליים הימניים: [אש]ר קמטו [פל]גיה דסיפ; "מגדל עז שם ה" (משלי יח 10) – הערת מסורה בשוליים הימניים: פלגיה דסיפ.

47 ראו למשל ע' טוב, ביקורת נוסח המקרא, ירושלים תש"ן, עמ' 260.

נקוד על מילה: על המילה וְחַיֵּית (איוב לט 15) נאמר במסורה הקטנה: וחית נקוד על יוד מלמעלה ומלמטה. וכך אמנם סומן בגוף כתב־היד. המקום הזה איננו כלול ברשימה הנפוצה של חמש עשרה מילים נקודות בתנ"ך, אך נזכר בכמה מקורות הקשורים למסורת הבבלית.⁴⁸

שם האות "למד": האות "למד" נקראה במסורת בבל "לבד".⁴⁹ השם הזה מצוי פעם אחת במסורה של כתב־היד שלנו: ספוד (פס' 4), רקוד (4), כנוס (5), מלחמה (8), שלום (8) – הלין דלא אית בהון לבד בכול (מסורה גדולה לקהלת ג 4). כלומר: מבין כ"ח העתים שב"שירת העתים" בקהלת – רק חמש העתים המנויות פה אינן פותחות באות ל'. בהערת מסורה אחרת בכתב־היד נזכר דווקא השם הטברני: בעלה (=בְּעֵלָה) – תלתיהון (משלי לא, פס' 11, 23, 28) קיפיא למד ודיגש בהי (מסורה גדולה למשלי לא 11). בהערה המקבילה הבאה שם בכ"י ברלין (אגו) בא השם "לבד".

סימון חלוקת קריאה באות ס': בארבעה עשר מקומות בכתב־היד, בא בשוליים הימניים של הדף סימן הדומה לאות ס' בעלת שתי קרניים. הרווח בין סימן לסימן הוא כחמישה עמודים, ולפיכך נראה שיש פה סימון של מנהג קריאה כלשהו של יחידות קריאה קרובות באורכן.⁵⁰ החלוקה אינה מתאימה לחלוקת הסדרים הטברנית.

הערות הרומזות לנוסח אחר. המסורה מזכירה לעתים את נוסחי סורא ונהרדעא, כגון: ובכפי – מאומה כת, וסור כתבין מום (מסורה גדולה לאיוב לא 7). *וַיִּפֹּת (איוב לא 27) – מ"ק: לסור, ונהר *וַיִּפֹּת קרן. *וּכְגַבְנָה (איוב י 10; החולם מסופק) – מ"ק: כת ודק לנהר.⁵¹ *תִּתְּפֹשׁ (משלי ל 28) – מעל המילה: לסור [=לסוראי]; ובגיליון: מצאתיו *תִּתְּפֹשׁ דק, ונהר [=ונהרדעי] קרן *תִּתְּפֹשׁ. לעתים נמסר על מחלוקת בלי לפרט, כגון: הוות (איוב ו 30) – מ"ק: של ופילוג בע, כלומר יש מחלוקת בכתב המילה. הערת המסורה בסיפ מוג' (=בסיפרא מוגה) באה לתמוך בנוסח הפנים, ולומר שהוא נסמך על ספרים מדויקים. ברור

48 ראו עופר, המסורה הבבלית, עמ' 250–251 ועמ' 401.

49 ראו עופר, המסורה הבבלית, עמ' 41 ועמ' 17.

50 סימני החלוקה סומנו במקומות האלה: איוב ח 7; יב 12; טו 19; יט 25; כג 1 (במקום זה המרווח בין הסימנים כפול); לב 8; לו 17; משלי ג 19; ו 24; ט 11 (במקום זה יש סדר); יב 21; טו 23; יח 11 (פסוק אחרי סימן הסדר); כב 22 (פסוק אחרי סימן הסדר).

51 ייבין, עמ' 944, מביא עדות לניקוד *וּכְגַבְנָה, וצורה זו – שיש בה שורוק חסר וחיריק חסר – יכולה להסביר את לשון המסורה כת במקום חס.

שברקע עומד נוסח אחר שהמסורה באה לשלול. כגון: יצמחו (איוב ח 19) – מ"ק: בסיפּ מוג דחזי יצמח. כלומר, נוסח הפנים מדויק, והמסורה מזהירה מפני הנוסח "יצמח" (מונח המסורה הבבלי "דחזי" מקביל למונח הטברני "סבירין"). לא יכבה (משלי לא 18) – מ"ק: בסי מוג. המסורה באה כנראה לשלול את הגרסה "ולא יכבה". בכמה מקומות באות הערות מיש (=מישתבשין), מונח בבלי המקביל למונח הטברני "מטעין". למשל: *ניאחז (איוב יז 9) – מ"ק: מיש; נוסחנו: ניאחז, וזה כנראה הנוסח שהמסורה מזהירה מפניו. *כשכב (משלי כג 34) – מ"ג: כשכב מיש ואינון ג מסרן; נוסחנו: כשכב, וזה כנראה הנוסח שהמסורה מזהירה מפניו. לעתים קשה להבין איזה נוסח מתכוון המונח מיש לשלול, כגון הערת המסורה הגדולה למשלי לא 2: בר (=בר) ג דמיש ביה: מה ברי (שם) שנ בַת (=שנים בתוכו), בר יוצדק (עזרא ה 2).⁵² בהקשר דומה בא גם המונח "דטען": ועצת דטען בה והוא סימן (איוב כב 18).⁵³

הערות כתיב וקרי. גם צורת הכתיב שבפנים וגם צורת הקרי שבגיליון מנוקדות. בכמה מקומות בא סימן ׀ לצד הערת הקרי.⁵⁴

הפניות המסורה. *תלן (איוב יז 2) – מ"ק: תלן ב מסרן. ההיקרות השנייה של הצורה (בהטעמת מלרע), שהמסורה רומזת אליה, היא שופטים יט 20. ילד (משלי יז 21) – מ"ג: ילד (=ילד) ב חס מסרן. המקום הנוסף, שההפניה רומזת אליו, הוא ירמיה ל 6. בשתי הדוגמות האלה, הפסוק שהמסורה מפנה אליו נמצא בספרי נביאים ולא בספרי הכתובים. משום כך נראה שהפניה זו היא חלק מן הנוסח הקבוע של חיבור המסורה הבבלית שיש בו הפניות לאורך כל התנ"ך, ואין מדובר בהפניה "פרטית" שיצר מסרן כתב-היד.⁵⁵

הערת הפניה נוספת נמסרה למילה אפוא (איוב יז 15): אפוא ד מסרן. הערת המסורה שהמסרן התכוון לה מונה ארבעה מקומות שבהם כתובה המילה אפוא

52 בשלושת המקומות האלה באה המילה בר במשמעות "בן". אולם כך גם "בר שאלתיאל" (עזרא ה 2) ו"בר עדוא" (עזרא ו 14). ראו ייבין, עמ' 770.

53 הסימן רומז לתחילת הפסוק, ומטרת המסורה להבדילו מהפסוק הדומה לו – איוב כא 16 – שנאמר בו "עצת".

54 איוב יז 10; לא 11 (פעמיים); לה 15 (אפי כ' אפּו ק'); משלי כב 20. על הסימן הזה ראו ישראל ייבין, המסורה למקרא, ירושלים תשס"ג, עמ' 52.

55 על ההפניות במסורה הבבלית ראו עופר, המסורה הבבלית, עמ' 60–74.

יוסף עופר

בלא א' (איוב יז 15; יט 6, 23; כד 25).⁵⁶ אולם המסרן עצמו אינו מודע לתוכן הערת המסורה, ובשלושת המקומות הראשונים מן הארבעה (ובהם גם הפסוק שהערת המסורה נכתבה בצדו!) הוא כותב את המילה בכתב מלא: "אפוא".⁵⁷

הערות מסורה על ה-ח. במסורה הבבלית משתקף מבטא המתקשה להבחין בין האותיות ה' וח', ועל כן הערות המסורה הבבלית טורחות לציין את ההבחנה בין שני העיצורים.⁵⁸ להלן לקט הערות מסורה מסוג זה: אחיה – בחית (איוב ז 16); אהיה – בהי (איוב י 19); ושהדי – בהי (איוב טז 19); יחיו – דק בחית (איוב כא 7); פרחח – פרחח בתרי חת (איוב ל 12); בהיר – דק בהי כת (איוב לז 21).

יג. סיכום

גדול ערכו של כתב־היד הייחודי הזה, והעדויות העולות ממנו משלימות ומבססות את מה שהיה ידוע עד היום על המסורות העתיקות של יהודי בבל: מסורת הלשון העברית שבפיהם, נוסחי המקרא שעמדו לפניהם, טעמי המקרא שנהגו בבבל והמסורה המיוחדת ששימשה שם. בכל התחומים האלה יתרום כתב־היד הזה שפע של עדויות חשובות, ואולי אף מהפכניות. אין ספק שראוי לכתב־היד הזה לתיאור נרחב יותר ולחקירה מקיפה.⁵⁹

קיצורים ביבליוגרפיים וכתבי־יד

ברויאר, טעמי המקרא = מ' ברויאר, טעמי המקרא בכ"א ספרים ובספרי אמ"ת, ירושלים תש"ך²
ברויאר, כתר = מ' ברויאר, כתר ארם צובה והנוסח המקובל של המקרא, ירושלים תשל"ז

⁵⁶ הערת מסורה זאת נמצאת במסורה הגדולה של הכתר לאיוב יט 23, באוסף המסורה של גינצבורג (גינצבורג, המסורה, סעיף א 1033) ובמקורות נוספים (ראו פירוט אצל ברויאר, נוסח המקרא, עמ' 291).

⁵⁷ בכ"י אגו הכתיב בכל חמש היקרויות אפו-אפוא בכתובים מתאים למסורה.

⁵⁸ ראו דיון נרחב בסוגיה זו בספרי: עופר, המסורה הבבלית, עמ' 285-297.

⁵⁹ לא נדונו כאן הרישומים המאוחרים בכתב־היד, כגון קטעי פירוש בערבית הבאים בשולי כמה מן הדפים וסימון חלוקת הפרקים ברוב ספר משלי בשולי הדף או באמצע הטור.

כתב-יד עתיק של ספרי כתובים בניקוד בבלי

ברויאר, נוסח המקרא = מ' ברויאר, נוסח המקרא ב"כתר ירושלים" ומקורותיו
במסורה ובכתבי היד, ירושלים תשס"ג
גינצבורג, המסורה = כ"ד גינצבורג, המסורה על-פי כתב-יד עתיקים, לונדון 1885
[דפוס צילום, ירושלים תשל"א]

גלצר, מלאכת הספר = מ' גלצר, "מלאכת הספר של כתר ארם צובה
והשלכותיה", ספונות יט (תשמ"ט), עמ' 167–276
ייבין = י' ייבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, ירושלים
תשמ"ה

ייבין, קטעים מתימן = י' ייבין, "קטעי מקרא מתימן שמסורתם בבליית", ספר
חשיפת גנוזים מתימן (בעריכת י"ל נחום וש' גרידי), חולון תשל"א, עמ' ב–י
עופר, המסורה הבבליית = י' עופר, המסורה הבבליית לתורה, עקרונותיה ודרכיה,
האקדמיה ללשון העברית והוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, ירושלים תשס"א,
עמ' 604

עופר, ילין = י' עופר, "כתר ארם צובה והתנ"ך של ר' שלום שכנא ילין", בתוך: מ'
בריאשר (עורך), ספר היובל לרב מרדכי ברויאר, א, ירושלים תשנ"ב, עמ'
353–295

B. Kennicott, *Vetus Testamentum Hebraicum cum variis
lectionibus*, Oxford 1776–80

שושני, מערכת הטעמים הבבליית = ר' שושני, מערכת הטעמים הבבליית: כללי
ההטעמה והחלוקה, שלבי ההתפתחות, והזיקה למערכת הטברנית, עבודת
דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב, תשס"ג

א = כתר ארם צובה, רוב התנ"ך, מהד' צילום, ירושלים תשל"ו
ל = כ"י סנקט פטרבורג (לנינגרד), הספרייה הלאומית של רוסיה, EVR I B19_A,
תנ"ך שלם (מהד' צילום, ירושלים תשל"א; מהד' צילום חדשה, 1998, D.N.]
Freedman [ed.], *The Leningrad Codex – A Facsimile Edition*,
(Grand Rapids: Eerdmans, and Leiden: Brill 1998

פ = כ"י סנקט פטרבורג, הספרייה הלאומית של רוסיה, EVR II C 157, רשימת
חילופי מערבאי ומדינחאי (ס' 70171)

יוסף עופר

כ"י אג120, דף 7 ע"ב, איוב טז 14 – יז 12
[ברשותם האדיבה של הבעלים]

and was even familiar with the deepest secrets of the syntactic and posal characteristics that could prevent the transformation. Aside from testifying to Rav Še'adya Ga'on's expertise in the accentuation system, the accentuation of the preface may provide us with additional insights into the original wording of the text.

**An Old Manuscript with Babylonian Vocalization of the
Hagiographa
Yosef Ofer**

This article describes a manuscript with the ancient Babylonian vocalization, preserved to an amazing degree for over a thousand years. This manuscript – which is in private possession and was examined in July 2006 – contains 45 whole parchment pages, and the books of Job and Proverbs appear in it in almost complete form.

The manuscript was probably written in Tunis in the beginning of the tenth century. It preserves many textual versions different from the *textus receptus*: there are more than two hundred letter differences between the manuscript and the *textus receptus*. Some of them are *Ketiv* and *Qere* instances, and some are entire words that differ from the *textus receptus*. Some differences are documented in the list of differences between Medinha'ei (eastern readers) and Ma'arva'ei (western readers).

The manuscript preserves many comments of the Babylonian *Masora*. In this respect it is far superior to Ms Berlin Or. Qu. 680, in which only some of the Masoretic notes survived.

This unique manuscript is of great value, and it supplements and provides a firm basis for what has been known concerning the ancient Masoretic traditions of Babylonian Jewry. Their Hebrew linguistic tradition, the Biblical texts that were available to them, the cantillation system used in Babylonia, the unique *Masora* that prevailed there – in all these fields this manuscript contributes a great deal of significant evidence.

**A Bukharan Pentateuch Manuscript from the End of the
Fifteenth Century
(with an Appendix on MS Geneva, Geniza 99)
Jordan S. Penkower**

This article analyzes a paper manuscript, containing the second half of Genesis and the first half of Exodus; it is the only known copy from Bukhara.

ISRAEL

LINGUISTIC STUDIES IN THE MEMORY OF ISRAEL YEIVIN

Edited by

Rafael I. (Singer) Zer

Yosef Ofer

JERUSALEM 2011